

ועי"ש ראיותיו מגמ' דף לה ומתשובת הגאונים [ויש להוסיף לענין הנץ הגמ' יומא לו: (שבראיית הזריחה על הנברשת חשיב נץ ולא בעינן ראיית עגולת השמש)].

ומבואר בדברי הגר"מ שטרנבוך שליט"א שלזה התכוון, וכן נראה כונת הגר"י מרצבך זצ"ל בנוגע לחיפה (י"ואין לחשב שקיעה שבעיר התחתית כשקיעה אם עדיין בתי העיר למעלה **מוארים בקרני השמש**)).

והנה בספר זה"ל (עמ' קלז קלט) נקט שיש ראייה מדברי ספר אור היום והגר"י מרצבך הנ"ל, לנכות הרים ^{אוצר החכמה} ¹²³⁴⁵⁶⁷ מסתירים במערב. וברור שזה ליתא, שהרי הם דנו בציור שהנמצא במקום נמוך **רואה שהמקום הגבוה מואר בקרני השמש**. ופשיטא שמי שנמצא ברמות - אפי' במקום היותר גבוה בשכונה - אינו רואה כלל שהשמש זורחת על הארץ בשום מקום, ואינו רואה כלל שבתי בית וגן מוארים בקרני השמש, וא"כ אין שום מקור מדברי המחברים הנ"ל להקל אחרי השקיעה הנראית במקום גבוה בשכונתו. ואדרבה, לכאוי' יש קצת ראייה להחמיר, שהרי המחברים הנ"ל נקטו שהעיקר הוא "שמש נראית על הארץ", ולא חישוב אסטרונומי של מקום עגולת השמש. וא"כ בפשטות כאשר בכל האזור לא נראית זריחת השמש על שום דבר - זה קובע דחשיב שקיעה ואין להקל על סמך חישוב אסטרונומי לנכות הרים. וכך דעת הגר"מ שטרנבוך שליט"א (לעיל פ"ב אות ט) - שנקט כשיטת אור היום להקל כשרואה זריחת החמה על הר במזרח, ולענין הסתרה ע"י הרים במערב פסק בהדיא **דלא** עושים חשבון לנכות אותם, אלא אזלינן בתר השקיעה הנראית.

דברי החיד"א

ויש להוסיף, שהחיד"א (הו"ד לעיל פ"ג אות א) מיירי בהדיא בציור כנ"ל, שאין אנו רואים את עגולת השמש, אלא רואים שמקום גבוה עדיין מואר בקרני השמש. ואף שיש מחברים חשובים שכנראה הבינו שכונתו היא שעולים למקום גבוה לבדוק אם רואים משם את השמש - במחכ"ת זה ליתא, שהרי מקור החיד"א הוא בספר בית דוד וז"ל ושוב חקרתי בנשים שרגילות לעמוד בזה ואמרו... **שכשאין נראה שמש באיזה כותל אע"פ שנראה בראש אילנות וכיוצא הגבה למעלה מונין להבא. ונ"ל דכולי האי אין ראוי לעשות**... דאין זה קצבה פסוקה לחלק בין כותל לאילן וכיוצא, אלא הראוי לעשות שכל שנראה שמש אפי' משהו אפי' בראש הדבר היותר גבוה שבעיר, מונין מאותו יום, וכשאין נראה כלל בשום דבר, מונין להבא עכ"ל.

הנה ברור שהנשים הנ"ל לא היו עולים על הכותל או בראש האילן, וכל דברי הבית דוד מיירי באופן שאין אנו רואים את עגולת השמש אלא רואים שמקומות גבוהים עדיין מוארים. ובזה פסק שאין לחלק בין כותל ואילן וכו', אלא כל שעדיין רואים שהשמש זורחת על משהו - חשיב יום ודאי. ומש"כ "אפי' בראש הדבר היותר גבוה שבעיר", הרי זה כאילו כתב אפי' בראש הדבר היותר גבוה במקום הזה. והבית דוד לא נחית כלל לשאלות של "עיר אחת" או של "ניכוי הרים מסתירים", ורק בא לאפוקי ממנהג תמוה לחלק בין כותל לאילן, והכריע כסברא הפשוטה שכל זמן שאנחנו רואים שמקום גבוה מואר, הוא עדיין יום ודאי. [ועי' לעיל פ"ג אות ח, ונספח ה אות

נספח ב

ספר נברשת

כפי שנתבאר לעיל באורך, מבואר בפוסקים רבים שהמנהג הפשוט בירושלים עיה"ק היה ששקיה"ח להלכה היא השקיעה הנראית, 10-7 דק' לפני שעה 12 (קריאת המגרב - שקיעת הלוחות של ימינו). ועי' לוח עת"ל (שנת תשנ"ט, קונטרס הביאורים עמ' ט) שהביא את דברי החיד"א, הגר"י שוארץ, הגר"א מני, וכה"ח שכולם נקטו בפירוש שביה"ש מתחיל מהשקיעה הנראית. והוסיף שם שהזקנים החיים עמנו היום זוכרים שהיה נהוג להתפלל מנחה עד 6-7 דק' קודם מגרב. והעיר על כך "שהשקיעה הנהוגה היום בי-ם היא שקיעה שמאוחרת מדעת החיד"א וכה"ח הנ"ל בין 5 ל-10 דק' ". ולא נתפרש בדבריו מי החליט לשנות את המנהג ולאחר את השקיעה ב-10 דק'.

בספר זה"ל (מהדורה ג', עמ' מב) כתב להוכיח מדברי הבא"ח וכה"ח, שנהגו בירושלים ששקיה"ח היא בשעה 12. וזה טעות בדברים מפורשים, כי מבואר בספרים הנ"ל שנהגו שביה"ש מתחיל מהשקיעה הנראית, 10 דק' לפני 12 (כפי שנתבאר לעיל פ"ג אות ג ואות ח). במהדורה החדשה (עמ' קמב-קמה) חזר בו מהראיה הנ"ל, אך הוא עדיין נוקט שמעולם נהגו בירושלים ששקיה"ח היא בשעה 12, כשיטת הלוחות. המקור היחיד שמביא לטענה זו היא דברי הרב חייא דוד שפיצער ז"ל בספר נברשת (מחברו עסק הרבה בתצפיות של הנץ והשקיעה ובעשיית לוחות, ופירסם ספר שהוא בעיקר ליקוט של דברי ראשונים ואחרונים בעניני זמן ק"ש ותפלה, וסוגיא דביה"ש). בכמה מקומות בספר המחבר כותב את דעתו שיש לנכות הרים קרובים בחישוב זמני הנץ והשקיעה, ולכן שקיה"ח בירושלים היא בשעה 12 אע"פ שהשקיעה הנראית היא כ-7 דק' לפני כן.

אמנם המעיין בספר יראה, לא רק שאין שום סעד מספר זה לטענה שכך נהגו בירושלים, אלא אדרבה ברור ששיטה זו לא היתה המנהג המקובל, אלא חידושו של הרב שפיצער. להלן מספר קטעים מהספר הנ"ל:

(א) (ח"א עמ' נו)

ועיין מזה גם בהלוח לנץ החמה מהחכם מוה"ר יוסף שווארץ זצ"ל (משנת תבר"ך לפ"ק). ותמצא אשר הוא מחשב את הנץ עפ"י האופק הקצר שהוא הר הזיתים. והשקיעה עפ"י האופק הקצר הר קלוניא וחבריו שעומדים לא רחוק מן העיר. לפיכך הוא מחשב גמר השקיעה אפילו עשרה דקים קודם הכרזת מוגרעב. כמו שתמצא בהכללים שם אות ב. וזמן הנץ לפי חשבוננו כנ"ל הוא מאוחר כל ימי הקיץ לערך שמונה דקים נגד החשבון שלי (בהלוח דלקמן) ולפי דבריו נשאר בקושיא החצי שנה של החורף. אשר אז רואים הנץ החמה במוקדם שמונה דקים בכל יום כאשר הוא בעצמו מביא זה ג"כ (ע"ש אות ד) וז"ל ומופת על זה שבמשך הזמן הזה חצי יום הראשון יאריך שמונה דקים יותר מחצי יום השני עכ"ל. ועכ"ז הוא מחשב רק לפי האופקים הקצרים כנ"ל.

ובראותי אלה הסתירות. א' למה בחצי השנה (של חורף) החצי יום הראשון יאריך שמונה דקים יותר מחצי יום השני כנ"ל. ב' למה בכל השנה צועה המכריז המוגרעב מאוחר הרבה ממה שמחשב

הרב הנ"ל את הזמן השקיעה. הבנתי אשר ע"כ צריכים להרחיב את הגבול הרבה ולומר. אשר האופק המשמש בחורף את הזריחה. והוא רחוק במאד. הוא האופק האמת ומדדתי בעזה"י מאותו האופק עד הקו חצי יום כמה שעות וכמה דקים יש. ומקו חצי היום מדדתי כן באותן שעות ובאותן דקים עד האופק המערבי. והגעתי עד המקום השקיעה אל תוך הים יפו ת"ו כנ"ל וזה די.

[מבואר שהלוחות שנתפרסמו לפני הנברשת - היו ע"פ הנחה שהעיקר הוא הנץ הנראה והשקיעה הנראית, בלי לנכות אפי' הרים קרובים. והרב שפיצער עצמו חידש שאין זה נכון, על סמך שתי קושיות, (א) שלפ"ז הזמן מהנץ עד חצות היום אינו שווה לזמן מחצות עד שקיה"ח. (ב) שלפ"ז נמצאת שקיה"ח להלכה כ-7 דקי' לפני קריאת המגרב. וכדי לתרץ קושיות אלה, חידש שהשקיעה האמיתית בירושלים היא השקיעה באופק הים. והרב שפיצער עצמו לא טען כלל ששמע חידוש זה משום פוסק, או ששום פוסק הסכים לדבריו. וודאי לא טען שיש מנהג ברור כדבריו (ואם היה באמת מנהג ברור - אינו מובן איך הגר"י שווארץ "טעה" ולא ידע מזה, ולמה הרב שפיצער דחה אותו רק מכח קושיות מסברא ולא מכח המנהג "הידוע").]

(בענין קושיותיו יש להעיר, שאין שום הכרח לחשב את שעות היום ואת זמן חצות לפי זמני הנץ והשקיעה ההלכתיים, ואף בעלי הלוחות של ימינו מודים בכך, ומחשבים את שעות היום לפי השקיעה המישורית, אע"פ שכותבים שזמן שקיה"ח להלכה היא מאוחרת ב-5 דקי' [ובמק"א הארכנו בענין זה]. וזה שהקשה מהמגרב צע"ג, דמנלן ששקיה"ח להלכה תלויה בדעת בני ישמעאל בהגדרת השקיעה.)

*

(ב) (ח"א עמ' יט)

הרב הג' המפורסם... היה תמיד דואג הרבה אולי מקדימים גם אנחנו להתפלל קודם הנה"ח והיה רוצה שנמתין עד שתעלה הגוף השמש אפי' למעלה מן ההר זיתים (בקיץ). ובתוך ראיות וטענות שונות לשיטתו הביא גם ראיה מן הר"י מיגאש (במס' שבת קיח:...) להוכיח גם לזמן התפלה לותיקין שמוכרחים אלה היושבים בעמק להמתין עד שנראית גם להם עליית השמש ממעל להר העומד במזרחה של מקומם ומכסה להם את הנץ אם מעט ואם הרבה צריכים להמתין.

[הרב שפיצער משיב באריכות על קושיא זו, ואינו ברור איך הוא הבין את הר"י מיגאש, ועיקר תירוצו הוא דרי' יוסי עצמו שם אמר יהא חלקי עם המתפללים עם דמדומי חמה, ופרש"י כשהיא אדומה שחרית אחר הנצה, ולפ"ז אי אפשר לומר שצריך להמתין עד שתעלה גוף השמש מעל הרים קרובים, שאז היא אינה אדומה כלל. והסיק לפ"ז:]

וגם פעה"ק ירושלם ת"ו כן הוא שהחמה רק אדומה עוד כשהיא יוצאת ממעל לראשי ההרים (מואב)... אבל לא אדומה היא עוד גם אחר עבור ד' או ח' מינוטין עד שיוצאת למעלה גם ממחר זיתים. על כן לפענ"ד אין להמתין כלל כשביל הצל של ההר זיתים... אח"כ שאלתי עוד גם את פי הרב הג' בעה"מ ס' נתיבות שלום. ואמר בלתי ספק הוא עמדי שזה העיכוב אשר ההר זיתים מעכב פעה"ק את הזריחה תוך חצי שנה - אין לנו לחשבו כלל - ובוודאי צריכים אנחנו לחשב את הנץ לערך שבעה עד שמונה דקים קודם. - כי ההר זיתים עומד בתחום שלנו. וגם השיב אשר על הר"י מיגאש יש חולקים הרבה.

[המקשן נקט שאפי' בטבריא זמן שקיה"ח להלכה היא השקיעה הנראית, והרב שפיצער לא דחה פירוש זה, רק טען שאי אפשר להוכיח משם לענין הנץ, דבעינן "דמדומי חמה". ומוכח

שהמקשן וגם הרב שפיצער וגם הגרמ"נ כהניו - לא ידעו כלל ש"מנהג ירושלים" הוא לנכות הרים במערב בחישוב השקיעה. שהרי אם היה קיים מנהג כזה, ואם היו נוקטין כן גאוני דורם - ע"כ זה ראיה ניצחת **דלא** קי"ל כהר"י מגאש, ושודאי צריך לנכות את הר הזיתים, שהוא הרבה יותר קרוב מההרים במערב המסתירים את השקיעה.

- בהקדמה (ח"א עמ' ו) מבאר הרב שפיצער את שיטתו שצריך לנכות את הר הזיתים בחישוב זמן הנץ, ודלא כזמני הנץ היותר מאוחרים בלוחות של הגר"י שוארץ זצ"ל. ובכמה מקומות בספרו, מביא את טענות החולקים עליו בענין זה, ואת התשובות שהשיב להם (עמ' כ, לו, ועוד), ואף הזכיר את קושיותיהם ותשובותיו בענין זה בפני מרן המהרי"ל דיסקין זצ"ל (עמ' נח). **בכל המקומות האלה, הרב שפיצער לא הביא שום ראיה מ"מנהג ירושלים" בענין זמן שקיה"ח.** וכפי שנתבאר - אם היה מנהג ברור לנכות את ההרים במערב בחישוב זמן השקיעה - עאכ"כ צריך לנכות את הר הזיתים שהוא הרבה יותר קרוב, וחלק מהשנה איננו מסתיר את הנץ. וע"כ שהמהרי"ל דיסקין, והרב שפיצער, והמקשים עליו - לא ידעו כלום ממנהג כזה. אלא המנהג הברור היה להקדים לפני השקיעה הנראית, ולא עלה על דעת מישהו להקל למעשה בזה, ורק בענין זמן הנץ שהוא נוגע למעשה כל יום ואי אפשר להחמיר מספק - היה צריך להכריע, ועל ענין זה נחלקו.

[בספר זה"ל (עמ' קלז) נקט דשאני נה"ח, דזה ענין של ייראוך עם שמש, ובענין נץ הנראה לעינינו. ולפי"ז מובן הא דלא הביא ראיה מהשקיעה, דאפי' אם קי"ל בשקיעה לנכות הרים, אפשר שבנץ אין לנכותם. אך ודאי לא יתכן להציע שסברא זו עלתה על דעת הרב שפיצער והחולקים עליו, שהרי הוא דן בכמה מקומות בספרו בראיות וטענות בענין זה, **ולא הציע בשום מקום חילוק כזה בין נץ לשקיעה.** וכשהקשו עליו שצריך להקדים יותר את הנץ לנכות הרי מואב - לא השיב דבעינן נץ הנראה משום ייראוך עם שמש, וגם בדיון בפני המהרי"ל דיסקין לא הזכיר כלל סברא זו. ואדרבה משמע דס"ל לחלק בכיוון הפוך, דאפי' אם שקיה"ח היא השקיעה הנראית, מ"מ בנץ צריך לנכות הרים, משום דבעינן "דמדומי חמה", כשהיא עדיין אדומה. וע"כ ברור כשמש - שבזמן הרב שפיצער לא היה מנהג לחשב את השקיעה בניכוי הרים, ואף הוא עצמו מעולם לא טען שיש מנהג כזה.]

*

(ג) (תיקון נברשת (השמטות) עמ' כ)

בשנת תרס"ב הקשה א' ירא וחרד על דבר ה' מענין שקיעה בירושלים ת"ו אלה הקושיות.

[המקשן הקשה שש קושיות, אמנם עיקר קושיותו היא:]

אחר שאנו רואים משם [מקום גבוה בירושלים] ששוקעת החמה (עד נקודה אחרונה) שמונה דקים קודם סוף שעה י"ב - קשה למה נמתין עוד כשמונה דקים מלחשב סוף היום דוקא עד סוף שעה י"ב - הלא עי"ז אנו גורמים להכשיל רבים ח"ו בהכנסת שבתות וי"ט ופסח ויוכ"פ, ומילה אם יארע בהכנסת שבת וי"ט.

[הרב שפיצער מאריך לתרץ את כל הקושיות, ועיקר תירוצו הוא:]

האופק שבמערב מכוסה מאתנו ע"י הרים שקרובים לפנינו לערך כמו שעה או שתיים והם הגורמים השמונה מינוטין הנ"ל... לפ"ז פשיטא שצריכים להמתין אלה שמונה דקים, כי לא שקיעת החמה אלא כיסוי החמה יקרא כזאת.

[בסוף הדברים כותב הרב שפיצער:]

ואומר אני כי בהכנסתן (מבלעדי השמונה דקים הנ"ל) ישראל קדושים כבר מופרשים ומובדלים מכל מלאכה אלה כשתי שעות ואלה שעה א' ולכה"פ כמו חצי שעה קודם השקיעה, והשמונה דק' הנ"ל לא מעלין ולא מורידין - אבל לאידך גיסא במוצאי שבתות ויו"ט אשר שכיח שרבים מע"ה מצפים כבר מן פלג המנחה... על הקץ של שבת כדי למהר זה למלאכתו וזה לעשן ציגאר שלו, ואם אלה ואלה יהיו גם מהחושבי מחשבות בכל ערב שבת שהשקיעה היא שמונה דקים קודם שעה י"ב - למי ומי יהי ביכולתו לעצור אותם במוצ"ש - ומצינן בכל מקום שבאמת חמור אפוקי יומא מעיולי יומא וכו'.

[מבואר מדבריו שהסברא שהשקיעה להלכה היא בשעה 12, היא דעתו בלבד ולא "מנהג ירושלים" או שיטתו של פוסקי דורו. שהרי כל תירוציו הם מסברא, ומדיוקים ממקורות שונים. אך הוא עצמו לא טען שמישהו סומך למעשה על סברא זו, או שהוא שמע שום דעה או הוראה בענין מהמהרי"ל דיסקין, או מהגר"ש סלנט, או משום אחד מגאוני זמנו. ואם הרב שפיצער באמת ידע שאחד מהגאוני הנ"ל מסכים לשיטתו - הרי זה תמוה ביותר שלא הביא ידיעה זו כראיה ניצחת בויכוחו.

- בענין פרישה ממלאכה ע"ש, אף אחד לא סמך על הסברא שהשקיעה האמיתית היא בשעה 12, אלא כולם פרשו ממלאכה זמן משמעותי לפני השקיעה הנראית].

*

(ד) (ח"א עמ' נח) ^[מח"ס 1234567]

[בויכוח בין "מקשן אחד" לבין הרב שפיצער בפני המהרי"ל דיסקין זצ"ל, בענין קביעת זמן הנץ בירושלים, טען המקשן:]

דבר זה ברור הוא אצל כל יושבי ירושלים. שמחשבים את הזמן השקיעה בירושלים לא כמו שהיא במציאות פה. אלא מוסיפים עוד שבעה דקים עליה כדי לחשב אותה במאוחר. ולפי זה אחר ראיית נקודה אחרונה של השקיעה אם רואים אותה אפ' ממקום גבוה (דהיינו הטור). עכ"ז ממתנינים אנחנו שבעה דקים. וכן המכריז המוגרע"ב ממתין כנ"ל שבעה דקים ואח"כ הוא צועק ומודיע לכל שהוא שעה י"ב. והוא סוף השקיעה ומתחיל הבין השמשות.

[המקשן הביא ראיה מזה שיש לחשב את הנץ שבעה דקות לפני הנץ הנראה. ועל זה השיב הרב שפיצער שיש לחלק, משום שהרי מואב במזרח הם הרבה יותר וחוקים מאתנו מאשר ההרים במערב המסתירים את השקיעה. וגם עשה חשבון מוטעה להוכיח שהרי מואב אינם מעכבים את ראיית הנץ. בכל אותו מעמד המהרי"ל דיסקין היה "יושב ודומם", ולא השיב להם כלום, אלא אמר שאחר ט' באב יאמר להם את תשובתו. נוסח התשובה שהוא אמר לרב שפיצער ביום י"ז מנ"א - הובא לעיל פ"ב אות א.]

[על הדברים האלה יש להעיר:]

- הלשון "דבר זה ברור וכו'" - היא לשון המקשן, ואפ' הרב שפיצער עצמו לא טען שזה ברור לכל יושבי ירושלים [ואדרבה, הוא הביא בכמה מקומות בספרו את ויכוחיו בענין עם כמה מיושבי ירושלים].

- המקשן עצמו לא טען שיש מי שסומך לקולא בשום ענין, על הסברא דהוי שקיה"ח בשעה 12. ומדהביא ראיה לדבריו מהנהגת המגרב, משמע שאין עיקר כונתו להוכיח מתי שקיה"ח **מדינא** אלא רק להוכיח את **המציאות** שהרים במערב גורמים להקדמת השקיעה הנראית. ואפי' אם נפרש שכונתו היתה שברור ששקיה"ח **לדינא** היא בשעה 12 - הרי מכל המובא בספרי הפוסקים ומחברים שונים, בתקופות שלפני ואחרי זה - **מבואר שדבר זה לא היה ברור כלל**, ואדרבה רובם נקטו בפשיטות שביה"ש מתחיל מהשקיעה הנראית. וכיון שכן, מוכרח לכאוי **שדברי המקשן הם גוזמא בעלמא**, ופירושם הוא **שהוא עצמו סבר שדבר זה ברור**.

- אין שום רמז שהמהרי"ל דיסקין הסכים לדברי המקשן בענין השקיעה. ואדרבה נראה שהוא **הדגיש שאין לסמוך למעשה על סברא זו**, שהרי כל השאלה שלהם היתה בענין הנך, אך **המהרי"ל"ד טרח להדגיש בתשובתו שלגבי ספקות שבת הוא אינו מכריע**. דהיינו, שמה שהיה פשוט למקשן ולרב שפיצער בענין השקיעה - לדעת המהרי"ל"ד היה **ספק בלי הכרעה**.

- 9 שנים אחרי דיון זה, בויכוח הרב שפיצער עם "ירא וחרד אחד" [לעיל אות ג] - הוא לא הזכיר כלל את דיונו לפני המהרי"ל"ד, או את דברי המהרי"ל"ד, ולא הביא מזה שום סעד וסמך לשיטתו. ונראה פשוט, שזה משום שהרב שפיצער ידע שלענין השקיעה **המהרי"ל"ד לא הסכים לשיטתו**.

[ע"ע לעיל פ"ג אות ד הסיפור עם הגר"ש סלנט זצ"ל, ומסקנת הגרימ"ט זצ"ל, שהסיפור הוא "דברים לא מחוורים ולא ברורים כלל ואין לסמוך על שמועות אלו".]

הגה בענין ההסכמות על ספר נברשת

בספר זה"ל מביא את ההסכמות על ספר נברשת, כראיה ברורה שגאוני הדור הסכימו לשיטת הנברשת. ועל סמך הסכמות אלה כי (עמ', קמד) שהדברים "נתבררו ונתלבנו עד כי אין שום ספק וספק ספיקא בזה". יש להעיר שדברים אלה תמוהים מאד, ובאמת אין מההסכמות שום ראיה כלל, וכפי שיתבאר.

רוב הדיונים בנברשת בענין ניכוי הרים מופיעים בחי"א. היחיד משרי המסכימים שעייין בספר הוא הגרמ"נ כהניו זצ"ל, ושיטתו מפורשת בספרו (לעיל פ"ג אות ו) שאין לנכות הרים שמחוץ לתחום שבת. הרי שכתב לו הסכמה **אע"פ שחולק לחלוטין על שיטת הרב שפיצער בענין שקיה"ח**. יש גם מכתבי ברכה שנכתבו ע"י תלמידי המהרי"ל דיסקין והגרש"ס, בהם כתוב שהספר "היה למראית עיניו" של המהרי"ל"ד, והוא "לא עיין להלכה למעשה אבל מצא בה כמה דברים ראויים והגונים", ושהגרש"ס לא עיין בספר כלל.

על חי"ב יש הסכמות מהאדרי"ת, הגרש"ס, והגרי"ח זוננפלד זצ"ל. הגרש"ס כי **שלא יכל לעיין כלל בספר**, מפאת חולשתו לעת זקנתו המונעת אותו מלעיין בספרים חדשים. האדרי"ת והגרי"ח זצ"ל כנראה עיינו בגוף הספר, אך **ברור שלא ראו את חידושי הרב שפיצער בענין זמן שקיה"ח בירושלים**. שהרי רוב חי"ב אינו אלא ליקוט של דברי ראשונים ואחרונים עם הערות המחבר, ואילו חידושו שהשקיעה בירושלים היא בשעה 12 מופיע רק בחלק נפרד שהוסיף בסוף הספר בשם "סיומא דמילתא", ובתירוציו למקשן בהשמטות שנדפסו **בנפרד** אחרי שיצא גוף הספר לאור. והנה הטענה דחשיב יום ודאי עד שעה 12, ושתינוק הנוול עד 12 יש למול בשמיני - **מופיע בדבריו לראשונה**

בסיפור על הגרש"ס. וסיפור זה נגמר רק ביום א' כ"ה שבט תרס"ב [שהלך לשאול את הגרש"ס שנית ע"פ פקודת האדר"ת], ואחרי גמר הסיפור הוא מסכם את היוצא לדינא. והנה הסכמת האדר"ת נכתבה ביום ג' בשלח תרס"ב (יותר משבועיים לפני סוף הסיפור), והסכמת הגריח"ז בשנת תרנ"ט. **הרי מוכח שהאדר"ת והגריח"ז זצ"ל לא ראו כלל את טענת הרב שפיצער דהוי יום ודאי עד שעה 12, ואין לנו שום ראיה כלל שהסכימו לטענה זו.**

ומה ששיבח האדר"ת את דברי הרב שפיצער בענין הזמנים לירושלים - בפשטות קאי על מש"כ באריכות לפני הסיפור על הגרש"ס, לעורר דאין לנקוט שהוא לילה ודאי על סמך חישוב מצומצם של ג' רבעי מיל מהשקיעה, אלא צריך להחמיר להמתין לראיית כוכבים. ומבואר בדבריו, שרבים היו נכשלים בזה, וספרו היה תיקון גדול להסיר מכשול בזמן מוצ"ש. וכפי שכי האדר"ת בהדיא ז"ל מטרתו ומגמתו לזכות את הרבים במצות ק"ש של ערבית ועוד ועוד לקיימם כהלכתם עכ"ל. אבל בדברים שראו שרי המסכימים, לא כתב להקל בשום דבר על סמך הסברא שאינו שקיה"ח עד שעה 12.

1234567

נספח ג

סוף זמן ק"ש - שינוי המנהג ע"י הלוחות

1234567

הנה בעשרות שנים האחרונות, מופיעים בלוחות זמני שקיעה המחושבים כשיטת הגרימ"ט. ויש שמביאים מכך ראיה, ששיטה זו היא מנהג ירושלים. לכן ראינו לנכון לבאר כאן את השינוי הגדול שנעשה ע"י הלוחות מהמנהג הקדום בענין סוף זמן ק"ש. ומדוגמא זו רואים בבירור שאי אפשר להביא שום ראיה מהזמנים שבלוחות של היום, מה היה מנהג ירושלים בעבר.

לדעת הרבה פוסקים חישוב שעות זמניות הוא מעלות השחר עד צאת הכוכבים [צה"כ], וכן דעת המגן אברהם לענין סוף זמן ק"ש. ובכל מקום קי"ל שצה"כ היינו ג' כוכבים בינונים, שזה זמן לילה ודאי לכל דיני התורה. אך יש להקשות, שלפי דרך חישוב זה יוצא שבסוף שש שעות החמה עדיין במזרח, ואילו בגמ' בכמה מקומות מבואר שבסוף שש [דהיינו חצות], חמה בראש כל אדם [באמצע מהלכה ברקיע]. ולכן יש שכתבו שאין לחשב עד יציאת ג' כוכבים, אלא עד צאת כל הכוכבים - כך שהזמן מעלוה"ש עד הנץ שוה לזמן משקיה"ח עד צה"כ. ולפי דרך חישוב זה יוצא שסוף זמן ק"ש הוא בערך 18 דק' יותר מאוחר [באופק ירושלים], מאשר לפי דרך החישוב הראשונה.

והנה במשך עשרות שנים, המחמירים כהמג"א בירושלים, חישובו את הזמנים בדרך הראשונה, דהיינו עד יציאת ג' כוכבים. כך מבואר בספר דברי יוסף לגר"י שוארץ, וכן נערכו הלוחות בספר נברשת, וכן ערך הגרימ"ט את הזמנים שבלוח א"י מהופעת הלוח בשנת תרס"ה, עד שנת תרפ"ד. אך בשנת תרפ"ה שינה את שיטתו בזה, ומאז חישוב את הזמנים בדרך השניה. ובשנת תרפ"ה כתב בראש הלוח: "וסוף זמן ק"ש הוא להמג"א - מעה"ש עד זמן צה"כ הגמור, והמחמירים לחשוב מעה"ש עד התחלת צה"כ (שכן חשבנו בלוחות הקודמים) יש להקדים ערך 18 מינוט". ובספר בין השמשות (עמ' צח) פירש שהטעם

לשינוי שיטתו הוא הקושיא מזמן חצות, וכי שם ז"ל ואלה החושבים מן עלוה"ש עד צאת ג' כוכבים אין להם שום יסוד... ובדבר זה שגו תלמידי חכמים ולומדים רבים וגם אני הייתי בטעות זו בשנים קודמות ועל פיו הייתי עורך השעות הזמניות בלוח דיני ומנהגי א"י, אבל מאז שהעמידוני על האמת תיקנתי בעזה"י את התקון של השעות בלוח הנז' עכ"ל.

והנה אין ספק שחידושו של הגרימ"ט היה שינוי גמור מהמנהג, וכפי שסיכם את הדברים אחד ממחברי זמננו [במאמרו בספר "אש תמיד", עמ' תשעו]: נמצא כי למעשה אין הלוח בצורתו היום, מבטא את מנהג ראשוני תלמידי הגר"א בירושלים. **ולמעשה אינו מנהג קדום כלל... החל משנת תרפ"ה החל מנהג חדש עכ"ל.** וכן כתב בספר "הזמנים בהלכה" (עמ' קיד): **יש לציין שחידוש זה - לחשב את צה"כ כזמן מקביל לנשף השחר - התחדש בעשרות השנה האחרונות בלבד** (לראשונה החל להופיע בלוח לארץ ישראל לשנת תרפ"ה, ומאז הינו מופיע כדבר מקובל כמעט בכל הלוחות). לפני כן היו הנוקטים בשיטת הגאונים ¹²³⁴⁵⁶⁷ **להגים לחשב את שעות היום מעה"ש עד צה"כ - ג' רבעי מיל אחרי שקיה"ח, עכ"ל.**

והנה משי"כ הגרימ"ט שהשיטה הקודמת של חישוב השעות, היא "טעות" ו"שגגה", ו"שאין לה שום יסוד" - במחכ"ת אין דבריו נראין, כי הדבר ברור שיש מגדולי האחרונים שנקטו כן. ב"חשבון זמן לילה ויום של כל השנה" (המופיע בסוף חידושי החת"ס למסי' פסחים) שהעתיק מרן החת"ס זיע"א מפי רבו הגר"נ אדלר זצ"ל, מבואר דחיטבו מעלוה"ש עד צאת ג' כוכבים, וכן מוכח ממש"כ בס' דברי יוסף (דף נט) בשם הגר"נ אדלר. וכן מבואר בספר בן איש חי (שנה א', פ' ויקהל). וכן נראה בדעת הרבה אחרונים שכי' שמחשבים מעלוה"ש עד צה"כ, ומסתיימת דבריהם ברור דהיינו צה"כ של כל התורה כולה [ג' כוכבים בינונים, ולא כל הכוכבים]. ובספר "הזמנים בהלכה" הביא לוחות מהרבה מדינות שונות, שבהם חושבו זמני היום בדרך זו*.

ולענין מעשה, כתב הגאון הגדול ר' משה שטרנבוך שליט"א (בספר הלכות הגר"א ומנהגיו, עמ' עה) **וז"ל ולזמן ק"ש כמ"א ראוי להקדים ולחשוב עד צאת ג' כוכבים לבד, וזהו המנהג עתיק בעיה"ק... ויש יסוד לזה בכמה מגדולי האחרונים, וחביב לן מ"ע דק"ש לצאת בלי פקפוקים עכ"ל.** אמנם יש מקום לסמוך על הזמנים שבלוחות, כי יש מפוסקי זמננו שהסכימו לסברת הגרימ"ט [עי' מנח"י ח"ד ס' נג], וגם הרבה פוסקים נוקטים שזמן הגר"א הוא העיקר לדינא. אך על כל פנים, רואים בבירור **ששיטת חישוב הזמנים בלוחות של היום נקבעה ע"י בעלי הלוחות עצמם, והיא שינוי גמור מהמנהג הקדום.**

* את הקושיא מחצות היום - אפשר לתרץ באופנים שונים, ואכמ"ל, ובספר "דרך ישרה" (בין השמשות) הארכנו בזה. ונזכיר כאן רק את תירוץ היותר פשוט, והוא שהמג"א כי שאפי' לדעת הנוקטים בשאר דיני התורה שחשבון השעות הוא מהנץ עד השקיעה, מ"מ מחשבין את זמני ק"ש ותפלה מעלוה"ש. ולפ"ז י"ל דלא איכפת לן כלל אם סוף שש שעות מעלוה"ש הוא לפני חצות היום, כי אין נפק"מ מהשעות המחושבות מעלוה"ש אלא לזמני ק"ש ותפלה בלבד.

נספח ד

מדת הדיוק של זמני השקיעה בלוחות

הנה יש לוחות המביאים זמני שקיעה בדיוק של עשירית דקה [6 שניות] או של רבע דקה [15 שניות]. ומתוך כך, חלק מהציבור סומכים על זמנים אלה בצמצום [ושמענו על שאלות חכם על הפס"ט וקביעת יום המילה, על זמנים רבע דקה לפני הלוח וכדו']. לכן חשוב לפרסם שאפי' לשיטת הלוחות אין לסמוך בשום אופן על הזמנים בצמצום, **כי יתכן שאפי' לשיטתם השקיעה במציאות היא עד כדקה לפני הזמן שבלוח**. והנה הסיבות להפרש הנ"ל מוזכרות במקומות שונים בדברי בעלי הלוחות עצמם, אך מכיון שכנראה רבים אינם מודעים לענין, ראינו לנכון לבאר אותו בקיצור.

נקח לדוגמא את זמני שקיעה לירושלים שבספר זה"ל ולוח עת"ל. הזמנים חושבו לפי נקודה אחת בתוך העיר [הנקודה שבחרו היא באזור רחוב הנביאים]. החשבון נעשה כאילו מקום זה הוא בגובה 800 מ' מעל פני הים. גובה זה נבחרה משום "שהיא גובה ממוצע של הרבה שכונות בי-ס" (ספר זה"ל מהדורה ג', עמ' 20). אך זמן השקיעה במציאות עלול להיות יותר מוקדם מהזמן המופיע בלוח, מכמה טעמים:

- בכל מקום שפחות גבוה מהגובה הנבחרת, השקיעה היא יותר מוקדמת, כך שבמקומות היותר נמוכים [אפי' אם אינם למזרח המקום הנבחר] השקיעה עלולה להיות $\frac{1}{4}$ דק' או יותר לפני הזמן שבלוח.

- בכל מקום הנמצא למזרח של הנקודה הנבחרת הנ"ל, השקיעה היא יותר מוקדמת, כך שבמזרח ירושלים [אפי' בגובה 800 מ'] השקיעה עלולה להיות $\frac{1}{4}$ דק' או יותר לפני הזמן שבלוח.

- החישובים בספר זה"ל נעשו לפי מחזור ארבע-שנתי, מתוך הנחה שזמנים אלה ראויים לשימוש במשך עוד 36 שנים אחרי השנים שעבורם חושבו [ספר זה"ל עמ' כח]. שיטה זאת היא כמובן הרבה יותר מדויקת מלוחות חד-שנתיים, אך היא איננה מדויקת לגמרי. בענין זה מספיק לציין את דברי המומחה בחישוב זמני היום, הרה"ג ר' חיים קלר שליט"א. הוא חישב זמני הנץ והשקיעה לשנים תשס"ה - תשס"ח לכמה ערים להדפסה בספר הנ"ל, בתנאי שידפיסו אזהרה מפורשת על הזמנים האלה, וז"ל: הלוח הארבע שנתי שבקונטרס זה לאחר זמן קצר יחסית הוא רק קירוב ומאבד את דיוקו, ומי שרוצה לדייק בזמנים אלו יש לעדכן את הלוח כל שנה אחר שנת תשס"ח, ובכל אופן אין להשתמש בזנים אלו לאחר 10 שנים עכ"ל.

ובצירוף כל הגורמים הנ"ל, יתכן שזמן השקיעה במציאות הוא כדקה לפני הזמן המופיע בלוח עת"ל, אפי' לשיטת הלוחות של ניכוי ההרים המסתירים. [כך שמענו מהרב

קלר שליט"א. כמובן שהרבה פעמים ההפרש הוא הרבה פחות מדקה, אך לכאוי צריך לחוש לאפשרות שהחסרונות בדיוק מהסיבות השונות מצטרפים].

והנה ברור שאי אפשר לפרסם בלוח אחד זמני שקיעה מדויקים לכל מקום ומקום. אך כיון שמדת הדיוק של הזמנים אינה אלא כדקה - לכאוי היה מאד רצוי להדפיס את הזמנים בלוחות בדיוק של דקה בלבד. כי לכאוי יש לחוש שפרסום זמנים בדיוק של עשירית דקה או רבע דקה עלול להכשיל את הציבור, שחושבים שבשעת הדחק אפשר לסמוך בצמצום על זמנים אלה.

וגם לפי הוראת כל הפוסקים לחוש לשקיעה הנראית, יש תועלת בידיעת מדת הדיוק של הזמנים שבלוחות. כי הגרש"ז אויערבאך זצ"ל כי (פ"ב אות ה) שלענין בדיעבד בשאלות דרבנן אפשר להקל לפי השיטה של ניכוי הרים. לכן חשוב לדעת, שאפי' לפי שיטה זאת - אין לסמוך בצמצום על הזמנים שבלוחות המצויים, כיון שהם אינם מדויקים.

* הערות

לדוגמא - השוואת זמן ה"שקיעה" בלוח עת"ל, עם זמני השקיעה האסטרונומית [ע"פ שיטת הלוחות - מחושב מגובה המקום בניכוי הרים מסתירים] מלוחות חי של הרב קלר, לקרית קמניץ, נוה יעקב [השכונה היותר נמוכה בירושלים].

תאריך	לוח עת"ל	קרית קמניץ	הפרש
א' טבת תשס"ה	4: 41: 30	4: 40: 15	1¼ דק'
א' ניסן	6: 09: 15	6: 08: 15	1 דק'
א' תמוז	6: 52: 45	6: 51: 45	1 דק'

[יש לציין שזוהי דוגמא קיצונית, כי מפאת נמיכות השכונה הנ"ל השקיעה האסטרונומית שם היא כדקה או יותר לפני זמני הלוחות, בכל ימות השנה, ואילו ברוב שכונות העיר ההפרש ברוב ימות השנה הוא הרבה פחות. אך ודאי לא ניתן לסמוך בשום מקום בעיר על הזמנים כפי מדת הדיוק שבה הם מופיעים בלוחות].

אוצר החכמה

נספח ה

הראיות שהובאו לשיטת הלוחות

הנה רוב גדולי ישראל שדנו בשאלה של זמן שקיה"ח במקום הרים, כתבו שזה ספק ללא הכרעה, והם לא מצאו מקור בש"ס ופוסקים שממנו ניתן לברר את הדין. ובספר זה"ל (עמ' נב) כתב וז"ל ובענין נכוי הרים שבאופק וכד', י"א שאין לנכות, שאין לאדם אלא מה שעניו רואות, שלא חייבוהו חכ' לחשב חשבונות או לחפש אופקים אחרים... והרבה מצדדים מסברא, בעד ניכוי הרים... והיו שחילקו כי רק ליד הרים בינוניים יתכן ששקיעה תליא בראיתו של האדם, או שתלוי הדבר בצורת ההרים, אם נר' כאופק או לא, או דתליא אם ההרים קרובים או רחוקים, מכסים את כל האופק או חלקו, מסתירים בכל ימות השנה אי לאו, ועל כל סברות אלו יש לומר כדברי הגרא"ז מלצר "אף שסברתו נכונה - אינה מכרחת כלל" עכ"ל. ובהמשך העיר ז"ל ברור שהכרעת ספק הלכתי זה ע"י סברות, כשאין להן מקור ושורש בש"ס ופוסקים, צריכה לילך אחר מה שמורה השכל הישר עכ"ל.

אך במהדורה האחרונה של הספר הנ"ל, נקט שבעצם אין שום ספק או מחלוקת בדין זה, כי יש ראיות מוכרחות לשיטת הגרימ"ט. ומי שהורה אחרת - אינה אלא הוראה בטעות, כי לא ראו את דברי גדולי האחרונים שכבר הכריעו את ההלכה. ולכן ראינו לנכון להזכיר כאן את הראיות לשיטת הלוחות שפורסמו במקומות שונים ושהובאו בשנתיים האחרונות בפני מרן גדולי הדור שליט"א, ולהציע כמה טעמים למה אף אחד מהם לא שינה את דעתו בענין, אלא כולם חזרו והדגישו שזה ספק ללא הכרעה. [וכמובן שכל דברינו כאן אינם אלא ע"פ הבנתנו הקלושה, ויתכן שיש לרבותינו גדולי הדור שליט"א עוד עשרות דחיות לטענות של בעלי הלוחות].

(א) הראיה מטבריא וציפורי

בגמ' שבת קיח: א"ר יוסי יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי. ופרש"י ז"ל ממכניסי שבת בטבריא - מפני שהיא עמוקה ומחשכת מבעוד יום וסבורין שחשכה עכ"ל. ויש שלמדו מכאן "שאין להתחשב בכסוי ההרים שכן הקדמתה של טבריה בערב שבת היתה רק לפנים משורת הדין... וכן נראה בכמה ראשונים דנקטו במפורש כשיטה זו וכו' וש"מ דמדינא יש לנכות ההרים שבאופק מערב המסתירים את השקיעה".

הערות: (א) כבר כתב הגרא"ח נאה זצ"ל (בסי' קצות השלחן ח"ג דף עא) שבפשטות אין מסוגיא זו שום ראיה, דבעל המימרא הוא ר' יוסי, שסובר שביה"ש מתחיל כהרף עין לפני צה"כ. והשאלה שלנו היא בענין השקיעה, לדידן דקי"ל לחומרא כרבה אליבא דר' יהודה שביה"ש מתחיל משקיה"ח. וכבר כתבו מחברים רבים שהסתרת הרים משפיעה רק על זמן השקיעה אך אינה משנה כלל את זמן צאת הכוכבים (כפי שנתבאר לעיל נספח א).

ועפ"י דברי רש"י מובנים בפשיטות, וכבר ביאר אותם באריכות הגר"מ שלזינגר זצ"ל (בקונטרס "איזהו בין השמשות", והו"ד בספר זה"ל עמ' מב) - שזמן כניסת השבת מדינא בטבריא [התלויה בצה"כ] אינה מוקדמת יותר מאשר בשאר מקומות. ומ"מ פרשו ממלאכה שם בשעה יותר מוקדמת, כי במקום מוסתר, "בעוד היום גדול כבר נסתלק אור השמש הבא מן האופק ועי"ז נתקדרה הארץ ונדמה לב"א שהוא לילה אף שאמצע הרקיע מזהיר עוד מאור היום ועדיין יש זמן רב עד צה"כ".

וכפי שסיכם את הדברים בספר זה"ל: ולפי הסבר מוכרח זה... לא נוכל להביא ראיה מוחלטת לנכויים של הרים באופק, שכן על זמן השקיעה מדינא בטבריא או בצפורי אפשר דלא מיירי כאן, ורק כך א"ש סוגית הגמ' עם הידוע במציאות, ועם דעת ר' יוסי עכ"ל.

(ב) מפירוש רב נסים גאון, משמע דבטבריא פרשו ממלאכה לפני השקיעה הנראית. אך כבר כי הגרא"ח נאה זצ"ל די"ל דגם לר' יוסי יש לפרוש ממלאכה לפני השקיעה, אע"פ שביה"ש מדינא מתחיל יותר מאוחר, וכדמשמע בגמ' דף לה: ולעולם אין מזה ראיה, מתי שקיה"ח לדינא לשיטת ר' יהודה.

(ג) כל השאלה היא מתי מתחיל ביה"ש לשיטת הגאונים והגר"א. אך לשיטת ר"ת והראשונים הסוברים כוותיה, פשיטא שהסתרת הרים אינה משפיעה על תחילת זמן ביה"ש. שהרי התוס' והרשב"א כי בפירוש, דהוי יום גמור עד צה"כ, וכל המחלוקת וספק של ביה"ש אינה אלא איזה גודל של כוכבים נקראים בינונים. וכפי שנתבאר, הסתרת הרים אינה משפיעה על זמן צה"כ. וגם לראשונים שלא ס"ל כהתוס' והרשב"א (וכדמשמע ברמב"ן שאין מחלוקת מתי חשיב צה"כ, אלא לר' יהודה ביה"ש הוא לפני צה"כ) - עכ"פ ביה"ש דר' יהודה מתחיל "מסוף שקיעת החמה", כלומר משעה שנשקעה ברקיע והיא עדיין כנגד חלונה, ולפי שלא עברה חלונה ועדיין אינה מהלכת אחורי כיפה פני הרקיע מאדימין כנגד מקומה של חמה" (לשון הרמב"ן בתוה"א סי' קה). וזהו תופעה אסטרונומית המתרחשת בסוף עובי הרקיע, ופשיטא שאין זמנה תלויה כלל בהרים הנמצאים על הארץ (וכעין מש"כ האג"מ, לעיל פ"ב אות ד). ולמעשה מי ש"בקי בשיעורא דרבנן" יכול להכיר מתוך שיעור חשכת הרקיע שהגיע הזמן של "סוף השקיעה", וכפי שנתבאר חשכת הרקיע תלויה רק במקום של השמש (כמה מעלות מתחת לאופק המישורי) ולא בהרים שעל הארץ.

ולכן אין ראיה כלל לעניננו מרשימה של ראשונים הסוברים כר"ת, שפירשו שההקדמה בטבריא לא היתה מעיקר הדין. דאה"י לדידהו פשיטא שהרים במערב אינם משנים את תחילת זמן ביה"ש מדינא, אבל אין זה נוגע כלל לדידן דקיי"ל כהגאונים והגר"א [ובמק"א ביארתי שיש מקום גדול לומר שאף רש"י לא ס"ל כהגאונים, והכי משמע מפירושו ריש ברכות. ועכ"פ רש"י לא הזכיר את המילה "שקיעה" בקשר לטבריא].

(ד) בשו"ת הר"י מגאש מבואר שההקדמה בטבריא היתה מעיקר הדין (זאת אומרת שאין מנכים אפי' הרים קרובים), וכן כתבו כמה אחרונים (הו"ד בספר זה"ל עמ' מג).

(ה) בהרבה ראשונים מבואר שהסוגיא אינה קשורה כלל לזמני כניסת ויציאת השבת (הגרעק"א בגליון הש"ס ציין לדבריהם), וכך דעת הגר"א (הו"ד בספר אמרי נועם על ברכות דף נג). לראשונים אלה - אין מקור בש"ס לאפוקי מההבנה הפשוטה, היוצאת מסתימת הש"ס והפוסקים - ששקיעת החמה היינו השקיעה הנראית לעינינו.

(ו) אפי' מי שסובר שיש ראייה מסוגיא זו לחשב את שקיה"ח בניכוי הרים לדעת הגאונים והגר"א - אין ראייה אלא לענין הרים קרובים מאד, כמו בטבריא, שההרים מקדימים את השקיעה בכ-25 דקות לפני השקיעה המישורית (עי' לעיל פ"ב אות ט). וברור שיש מקומות בעולם (כגון עשתרות קרניים) - שמוכרחים לעשות חשבון, ולא יתכן שאזלינן בתר השקיעה הנראית. **אך אין מזה שום הכרח שהוא הדין בכל מקום בעולם שיש הרים במערב!** ולכל היותר - יש כאן ראייה שדין טבריא הוא כדין עשתרות קרניים, אך מנלן להחליט שה"ה בירושלים (שהשקיעה הנראית היא בערך כשקיעה המישורית, או כמה דקות לפנייה) ? וכפי שכ' בספר זה"ל (עמ' מה), **"מסתבר שיל"ע שמה לא שווים כל ההרים זל"ז, וצ"ע מתי נאמר ומתי לא"**.

ב) הראיה מספר מהרי"ל והמ"א

כ' בספר מהרי"ל (הל' תפלה) ז"ל ואם שהה עם החזרה סמוך לצה"כ מ"מ היה מתפלל תפלת המנחה ומייתי ראייה מפ' כל כתבי א"ר יוסי יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא. ר"ל מתוך שישבו בין ההרים ומחשכי להו מבעוד יום... אלמא בני טבריא, אם גם החשיך להם בין ההרים, מ"מ אחורי ההרים עדיין היום גדול ועוד לא עבר שם שעת מנחה. ואמר שקבלה היה בידו מרכו המובהק מהר"ש עכ"ל. ודברים אלה הובאו בקצרה בדרכי משה (ס' רלב ס"ק א) ובמ"א (ס' רלג ס"ק ז). ובספר זה"ל (עמ' קלו ובעוד מקומות רבים) הבין מזה, שהשאלה של קביעת זמן שקיה"ח בירושלים כבר הוכרעה ע"י כל הפוסקים הנ"ל.

הערות: (א) מש"כ ספר מהרי"ל, ובד"מ, ובמג"א - אינו קשור כלל לשקיעת החמה. המ"א פוסק בהרבה מקומות כר"ת [עי' לדוגמא בריש ס' שלא], ונראה פשוט שכן דעת הרמ"א [שהרי המחבר פסק בהרבה מקומות כר"ת, והרמ"א לא חלק עליו]. ובפשטות כך סבר המהרי"ל (וכפי שכ' בספר זה"ל (עמ' מד), "גם למהרי"ל הסובר כר"ת"). ולר"ת הוי יום ודאי זמן רב אחרי שקיה"ח, וע"כ שכל דברי הפוסקים הנ"ל מיירי זמן רב אחרי שקיעת החמה, וקמ"ל שאע"פ שבעיר המוסתר ע"י הרים נראה חשוד [כמבואר לעיל אות א (א)] - מ"מ לדינא סוף זמן מנחה תלוי בחשכת הרקיע בלבד, ועד צה"כ [ויש מפרשים עד ג' רבעי מיל לפני צה"כ] עדיין אפשר להתפלל מנחה. וכפי שביארנו לעיל [אות א (ג)] - פשוט שלר"ת ודעמיה הסתרת הרים אינה משפיעה על תחילת זמן ביה"ש, אך אין מזה שום ראייה לנידון דידן, מתי תחילת ביה"ש לדעת הגאונים והגר"א.

ואפי' אם נאמר שסבר המהרי"ל כהגאונים לענין דינים אחרים, מ"מ כאן בענין תפלת מנחה מפורש בספר מהרי"ל, שבעיר היה סמוך לצה"כ, ואילו מאחורי ההרים עוד היום גדול. ולא יתכן במציאות, שמאחורי ההרים הסמוכים עוד לא שקעה החמה, ובתוך העיר היה כבר סמוך לצה"כ! אלא ע"כ מיירי זמן רב אחרי שקיה"ח, ומש"כ "עוד היום גדול" - היינו ע"פ שיטת ר"ת בלבד. *

* אולי הסברא להביא ראייה לעניננו מפוסקים הנוקטים כר"ת, הוא ע"פ הראשונים שכתבו שביה"ש מתחיל ג' מיל ורביע אחרי שקיה"ח. ואם זמן תחילת ביה"ש דר"ת אינו תלוי בהרים מסתירים, ע"כ שגם זמן השקיעה אינו משתנה. אך זה ודאי ליתא, שהרי (א) כל האחרונים שפסקו כשיטת ר"ת לא העתיקו להלכה את השיעור של ג' מיל ורביע, אלא כתבו שביה"ש מתחיל ג' רבעי מיל לפני יציאת ג' כוכבים בינונים [לדוגמא, רדב"ז, מנח"כ, ב"ח, מ"א, חת"ס, דה"ח, מ"א וח"א]. (ב) אפי' אם יש מי שהשתמש למעשה בשיעור הזמן משקיה"ח - כבר נתבאר שלשיטת ר"ת תחילת ביה"ש תלויה בשיעור חשכת הרקיע, והרים על הארץ אינם משפיעים על זה, וא"כ ע"כ צריך

(ב) אפי' אם יש מי שסובר שניתן להביא ראיה לענין זמן שקיה"ח מהמובא בשם המהרי"ל - אין הראיה אלא לגבי הרים **קרובים**, הגורמים לכך שנראה כסמוך לצה"כ, בעוד שמאחורי ההרים עוד לא שקעה החמה. וכמ"ש המ"א, "שאין זה אלא בעיר שבתיה גבוהים או שיושבת בעמק". ותמוה מאד להגדיר את ירושלים כ"עיר היושבת בעמק". וכפי שכי' בס' זה"ל (מהדורה ג', עמ' 22) שדברי המ"א מיידי בהרים "שבתוך העיר או קרובים אליה במערבה", ואפשר שהם אינם נוגעים להרים "הרחוקים שבאופק מערב" שגורמים להקדים השקיעה אפי' בשכונות הגבוהות של ירושלים בכ-4 דק'. ועוד יש להעיר, שצעי"ג להכריע ספקות בהל' שבת, מפוסקים שהקילו בענין תפלת מנחה.

ג) הראיה מהחיד"א לקבוע זמן אחד לכל העיר

ע' לעיל פ"ג אות א, דברי הבית דוד שהובאו בברכ"י, וכ' שכך הוא מנהג ירושלים וחברון. ובספר זה"ל (מהדורה ג' עמ' מז, ומהדורה ד' עמ' נט) למד מדברי החיד"א חידוש גדול, שזמן השקיעה היותר מאוחרת קובעת לכל העיר. והציע שמסתמא מקורו לחידוש זה הוא הגמ' יומא לז: ע"פ פירוש הריטב"א שהניצוצות היוצאים מהנברשת היו סימן של הנץ לאנשי ירושלים [ולא כפירוש רש"י שהיו סימן לאנשים בעזרה בלבד] וש"מ שהנץ בכל ירושלים נקבע לפי הנץ הנראה מהמקום היותר גבוה, וי"ל דה"ה שקיעה. ולפי סברא זו - כתב שגם אם נקטינן שאין לנכות הרים מסתירים, מ"מ השקיעה המאוחרת ביותר בעיר קובעת לכל העיר. וחשיב יום ודאי ברמות ורמת שלמה 7-10 דקות אחרי השקיעה הנראית שם, כל זמן שבגילה או בית וגן עוד ניתן לראות את החמה.

א"ח"ח 225

הערות: (א) דברי הבית דוד והחיד"א מיידי במי שרואה את זריחת קרני החמה על איזה דבר גבוה, וקמ"ל שזה סימן שעדיין הוא ודאי יום, ולאפוקי מהמנהג הקודם המובא בבית דוד, דבעינן שתיראה השמש על איזה כותל ולא די במה שנראה "בראש אילנות הגבה למעלה" (ע' נספח א בסוף). אבל כשלא ניתן לראות ממקומו את זריחת קרני החמה על שום דבר - אין רמז בבית דוד וחיד"א שניתן לסמוך על זה שעדיין ניתן לראות את החמה במקום אחר רחוק משם כמה ק"מ. [הבנה זו ברורה למעיין בבית דוד. וכן מבואר בכה"ח (ס' רלג ס"ק ה) שהביא את דברי החיד"א, ולא העתיק את המלים "הגבוה יותר שיש בעיר", אלא רק כי "מקום גבוה". כלומר, שלא נאמר כאן חידוש עצום שמקום אחד קובע לכל העיר, אלא דין פשוט מאד, שדי בזה שנראית השמש עדיין על מקום גבוה, ולא נקטינן שכותל מסויים הוא הגבול.]

לעשות חשבון מהשקיעה האסטרונומית ולא מהשקיעה הנראית, התלויה בהרים. אך אין שום ראיה מזה לשקיעה שלנו - דלדידן שקיה"ח היא עצמה זמן שהלכות תלויות בו, ולא זמן שמשתמשים בו לחישוב זמנים אחרים בלבד. (וכמו שבעלי הלוחות מודים שיש לחשב את זמני היום לפי השקיעה המישורית, בניכוי גובה העיר, אע"פ שלענין הלכות התלויות בשקיעה עצמה נוקטים שאין לנכות את הגובה.) ונראה שחילוק זה מוכרח גם בראשונים הסוברים כר"ת. שהרי הרמב"ן ועוד ראשונים כי' שלא יתכן שיש דין של תוספת שבת בעוד שהשמש זורחת כנגדו, וע"כ זמן התוספת רק מתחיל משקיה"ח. ולפי' במקום גבוה ולא מוסתר - צ"ל ששקיה"ח לענין זה היא כמה דקי אחרי השקיעה המישורית. אך פשיטא שזמני תחילת ביה"ש וצה"כ אינם משתנים משום הגובה, וע"כ שגם במקום הזה ביה"ש מתחיל ג' מיל ורביע אחרי השקיעה המישורית, וצה"כ היא ד' מיל אחרי השקיעה המישורית. וכפי שנתבאר - אין שום ראיה מזמנים המחושבים ביחס לשקיעה - לענין דינים התלויים בשקיעה עצמה.

(ב) בזמן הבית דוד והחיד"א לא היו לוחות של זמני השקיעה, ובזמנם מי שהיה ברמות לא יכל לדעת מתי השקיעה בגילה. ותמוה לפרש שהם התכוונו לחדש דין שבזמנם היה בבחינת הלכתא למשיחא.

(ג) לכאורה קשה לחדש שזמני השקיעה במאה שערים התאחרו בכ-5 דקות ביום שחיברו שכונת בית וגן לעיר ירושלים. ושזמני השקיעה כיום ברמות הם 7-10 דקות יותר מאוחרים ממה שהיו באותו מקום לפני שנעשה חלק מירושלים. וכעין זה העיר בס' זה"ל (עמ' קמז) ז"ל במהדורות ראשונות של הספר נכתב כי יש אחרונים דס"ל שכל העיר דינה א', והדברים תמוהים ולא השתמשנו בזה למעשה*, כי מדוע יהא נקבע דינו של א' ע"י הבניה והרחבת העיר שהיא מעשה ביד"א, וברור שכל א' כמנהגו וכמקומו עכ"ל.

אה"ח 1234567

(ד) מה שניתן להוכיח מהגמ' יומא הוא רק שכאשר ניתן לראות ממקומו את זריחת קרני החמה על מקום גבוה - חשיב כבר נץ, ולא בעיני שיראה את גוף השמש עצמו. והכי מסתבר, כפי שנתבאר בנספח א בסוף. אך אין מזה שום ראיה לענין מי שנמצא בצד השני של העיר במרחק של כמה ק"מ, שאינו רואה שמש על שום דבר.

(ה) אפי' מי שסובר כשיטה זאת - אינו יכול לסמוך על הזמנים שבלוחות. שהרי בכחצי מימות השנה, לא ניתן לראות את השקיעה בזמן הכתוב בלוח משום מקום בעיר. [וגם לפי סברא זו לא ניתן כלל לסמוך על זמני הלוחות ברמות אם נקטינן שהיא איננה חלק מהעיר. וכן בכל עיר או ישוב שיש הרים המסתירים את כל העיר - לא ניתן כלל לסמוך על הלוחות.]

ד) הראיה מהחיד"א לנכות הרים

במהדורה ד' של ספר זה"ל, חזר בו מההבנה הנ"ל בחיד"א, וכתב (עמ' קמ, וכן בלוח עת"ל קונטרס הביאורים עמ' ז) שהסיבה שהאחרונים כתבו לקבוע את זמן השקיעה ממקום גבוה, הוא ששם אין הסתרים ע"י בנינים ועצים וכדו'. וש"מ דקי"ל שמנכים הסתרים, וא"כ שיטת הלוחות לנכות את כל ההרים במערב העיר היא נכונה. ואף שהחיד"א ושאר האחרונים שהעתיקו את דבריו להלכה לא נהגו כן, אלא לפי השקיעה הנראית - זה היה רק לחומרא, כי לא ידעו לעשות חישובים אסטרונומיים של השקיעה האמיתית.

1234567

הערות: (א) כבר נתבאר לעיל [אות ג (א) ובסוף נספח א] שדברי הבית דוד והחיד"א קאי אמי שרואה את זריחת קרני השמש על מקום גבוה. וא"כ אין שום ראיה מדבריהם למי שנמצא בשכונה שבה לא ניתן לראות את זריחת קרני השמש על שום דבר.

(ב) ע' לעיל פ"ג אות ח שנתבאר שהחיד"א ושאר הפוסקים שהביאו את דבריו - נקטו שביה"ש של הגאונים נגמר 13¼ דק' אחרי השקיעה הנראית, וש"מ שזוהי שקיה"ח מעיקר הדין ולא לחומרא בלבד, ועיי'ש הערות נוספות בענין זה.

(ג) כבר נתבאר לעיל (פ"א) שפשוט שלא ניתן לקבוע זמני השקיעה והנץ אלא ע"פ תצפיות ממקומות גבוהים שאין הסתרים קרובים, ומסתבר שאין מי שחולק על זה מעיקר הדין. ולכן אפי' לפי הפירוש של כמה מחברים שכונת החיד"א היא לעלות למקום גבוה כדי לקבוע משם את זמן

* ע' מהדורה ג' עמ' מז אות יא, וצ"ע.